

FARKAS Zoltán

A magyarság korai történetéről tudósító források között különleges helyet foglal el a *Taktika* és a *De administrando imperio* (DAI). A két 10. századi bizánci munka úgynevezett magyar fejezeteihez köthető a magyar bizantinológia megszületése is. Vannak más görög nyelvű forrásaink is a honfoglalás korára, így például krónikák, szentéletrajzok és levelek részletei, de a *Taktika* és a DAI kutatása mindig kiemelt feladata volt a magyar bizantinológiának, s ma is az. A 19. századi úttörő kutatások után mindkét mű esetében Moravcsik Gyula végezte el az alapvetést, a DAI kritikai kiadása pedig évtizedekig mintaként szolgált a bizánci szövegek kiadói számára.

A magyar bizantinológia célja köztudottan a magyar történelem bizánci forrásainak kutatása volt. A kitűzött célhoz Moravcsik Gyula útmutatót is adott: „*A kiindulópont az alapos klasszika-filológiai kiképzés, ahol a filológia szóra (...) különös súlyt helyezek. (...) Különös súlyt helyeznék a görög és latin paleografiára*” is. Ezt az utat kell járni ma is.

A nemzetközi kutatásnak azonban már a 19. században is volt olyan vonulata, mely a nemzeti múltak bizánci forrásainak feltárása mellett vagy helyett Bizánc történetét, irodalmát és kultúráját önmagáért vizsgálta. A szövegekkel való foglalkozás mindazonáltal e téren is alapfeladat maradt. Annak ellenére, hogy ma még mindig sok kiadatlan szövegről tudunk, egyre inkább előtérbe kerül a korábbi kiadások korszerű átdolgozása, új kritikai kiadások készítése. Egy 2012. decemberi adat szerint ma mintegy kétszáz bizánci szöveg kiadásán dolgoznak világszerte, többek között fiatal magyar bizantinológusok is. Az új kiadások iránti igény egyrészt tárgyi tudásunk gyarapodásával magyarázható, másrészt azzal, hogy új kiadási elvek jelentek meg a szövegkritikában, különösen a bizánci szövegek kiadásában. A módszertani újításra kiváló példa Kapitánffy István tanulmánya Cerbanus Maximos-fordításáról. A magyar kutatásnak tehát továbbra is feladata a magyar történelem bizánci forrásainak kutatása, de figyelemmel kell kísérni és hasznosítani kell a nemzetközi eredményeket is, bekapcsolódva a nemzetközi kutatásba, például a szövegkritika, a könyvtörténet és az írástörténet terén. Az ilyen jellegű kutatások egyébiránt korábban a magyar bizantinológiát hagyományosan is jellemezték.

A tudománytörténet művelésére a magyar bizantinológia megörökölt témáinak megismeréséhez és folytatásához van szükség. A tudománytörténeti kutatás szerencsés hozadéka lehet olykor egy-egy ismeretlen kézirat felbukkanása, például egy idevágó hosszú

összegző dolgozat Moravcsik Gyulától, vagy félkész tanulmányok Czebe Gyula hagyatékában.

Új adatok kerülhetnek elő újonnan vagy először kiadott bizánci szövegekből, de csak ritkán. Gyakrabban fordul elő, hogy a történeti kutatás egy a szakirodalomban már régóta ismert, de bizonytalan értékűnek ítélt forrást elemezve, egy adatot a magyar történelemre, többnyire az úgynevezett kalandozásokra vonatkozóként értelmez. Ha a forrásadat értelmezése illik a történeti képbe, tudásunk része lesz, még akkor is, ha rossz az érvelése vagy a kiindulópontja. Érdemes itt Szádeczky-Kardoss Samu szavait fölidézni: ha a rekonstrukció „*hipotézisei egyenként (...) megkockáztathatók anélkül, hogy a tudományosan megengedhető feltételezés határait átlépnék, együttesen azonban olyan hosszú feltevés láncot alkotnak, amelyben az összes láncszemek egyidejű teherbírása minden valószínűséget nélkülöz*”, akkor azt, akármily szellemes és tetszetős is, el kell vetni.

A *Taktika* és a *DAI* magyar őstörténeti szempontú kutatását ma alapvetően az jellemzi, hogy a magyar fejezetek bizonyos szakaszairól vagy szavairól folynak viták hagyományos filológiai és történeti érveléssel. A viták különösen akkor pezsdülnek fel, ha más tudományterületek új eredményeivel szembesül a kutatás. Ezek a viták azonban többnyire már elszakadtak az eredeti bizánci forrásoktól, elfogadva a kritikai kiadások főszövegét vagy az abból készült fordításokat. Ezért ezek a viták a bizantinológia számára kevéssé ösztönzőek. Csak utalok az archaikus népnevek (*Skythai, Tourkoi, Sabartoi asphaloi*) körüli vitákra és értelmezésekre. Hasonló viták folynak a földrajzi nevekről és azonosításukról, így például a folyónevekről, Levédiáról, Etelközről vagy *Tourkiáról*, továbbá személynevekről (*Liuntika*) és méltóságokról (vajda, fejedelem), olykor közszókról is (első, nagy). Ezen viták közös jellemzője, mint mondtam, hogy általában (magyar) fordításból, és nem az eredeti forrásból kiindulva alkalmaznak filológiai-történeti érvelést több tudományterület eredményeiből merítve és korszerű ismeretanyagot vonva be a vitába.

A közelmúlt legjelentősebb eredményének Kapitánffy István hagyományos érvelésen nyugvó tézisét tartom a *DAI* 38. fejezetének forrásáról. A korábbi közvélekedés, a *consensus historicorum* szerint a 38. fejezet története a *DAI* összeállítása idején, „magyar informátor” szóbeli közlése után került a szövegbe. A tézis szerint viszont a 38. fejezet anyaga „az ott elbeszélte eseményekkel egykorú feljegyzésen”, egy bizánci követjelentésen alapul, melyet a *DAI* összeállítója irodalmi forrásból vagy irattári anyagból emelt be a szövegbe. Ez összhangban van a 10. századi Konstantinápoly diplomáciai gyakorlatával, a korszak művelődését uraló enciklopédizmus szellemével, s általában mindazzal, amit a *DAI*-ban hagyományozott anyagról, az anyag gyűjtéséről és összeállításáról tudunk. A tézis ellen

Kristó Gyula érvelt, de érvelése nem cáfolja, sőt módosítva megerősíti az imént összefoglalt tételt. Ha ugyanis a feltételezett bizánci követjárást nem a 830–850-es évekre, hanem a 890-es évekre tesszük, azaz a bolgár–bizánci háború és a magyar–bizánci szövetség idejére, akkor egyfelől Kristó Gyula érvelésének minden eleme tartható, így az elbeszélés „sajátos belső kronológiai rendje”, „a 9. századi magyar történelem főbb csomópontjaihoz való igazodása”, megszerkesztettsége, „szemléletbeli rokonsága a nomád hatalomgyakorlás módozataival”, „a katonai szolgálattal és a nomád fejedelem jellemző tulajdonságaival”, vagyis „a nomád uralmi viszonyokkal”, másfelől megáll Kapitanffy István tézise is: a 38. fejezet egy 9. századi bizánci követjárásról készült jelentésen alapul, amilyent például Priskos rhétor adott Attila udvaráról az 5. században. A tézis egyébként nagyban növeli a DAI és a 38. fejezet forrásértékét is.

Kijelenthetjük tehát, hogy a DAI és a magyar fejezetek forrásértékét nem lehet elvitatni. Ugyanezt mondja a mű német fordításának előszava: a DAI vitatott művé vált; az utóbbi időben élénk tudományos viták folytak a szerzőről, a keletkezési időről, a DAI összeállításáról és szerkezetéről, valamint a mű helyéről Konstantin életművében, de soha nem lehet kétségbe vonni, hogy a DAI adatokban gazdag forrása Bizánc és a középkori államok és népek történetének, továbbá annak megismeréséhez, hogy mit tudtak a bizánciak ezekről a népekről és államokról a 9–10. században. Meg kell jegyezni, hogy a lapalji jegyzetekben és a 26 oldalas szakirodalmi tájékoztatóban alig van nyoma az elmúlt másfél száz év magyar történeti vitairodalmának. Ennek nyilvánvaló oka: *Hungarica sunt, non leguntur*. Mindenesetre ez a hiány a nemzetközi kutatás számára is nagy veszteség.

A nemzetközi bizantinológia jelentős kutatója, aki szövegkiadóként is tanulmányozta a konstantini életművet, stilisztikai és filológiai érvekkel bizonyította, hogy a DAI-t és a császár neve alatt ismert egyéb műveket nem Konstantin írta. A császár szerzőségét elvető tézis bekerült a tudományos élet vérkeringésébe is. Ha igaz, hogy a DAI nem Konstantin műve, akkor a DAI idézésekor lemondhatunk megszokott fordulatainkról: „ahogy a tudós császár fogalmaz”, „a Bíborbanszületett adatának megfelelően” és így tovább, de kerülnünk kell a DAI és VII. Konstantin külpolitikája, s általában a korabeli külpolitikai alapelvek közötti kapcsolatok keresését is. Ha a császár szerzőségét elvetjük, akkor nehezen tartható az is, hogy a DAI 38. fejezetének anyaga császári fogadáson elhangzott szóbeli közlés lett volna. Minthogy van bizonyított tételünk, mely szerint a DAI nem a császár műve, ha valaki ragaszkodik bevett fordulataihoz és korábbi feltevéseihez, akkor bizonyítania kell: nem igaz, hogy a DAI szerzője nem a császár volt.

Ehelyett mi összpontosítsuk figyelmünket a DAI szövegére és kéziratára. A legrégebb kézirat a *codex Parisinus Graecus 2009* ff. 3–211r. A szövegkiadó a kódexet a 11. századra datálta, ma a 12. századra szokás datálni. A kéziratban sok másolási hiba van. A hibákat a kiadók és mások az *editio princeps* óta folyamatosan javítják. A javítások között van olyan, melyet mindenki elfogad, s vannak persze olyanok is, melyeket sokan vitatnak. Két mondatot emelek ki példának.

„Tudnivaló, hogy a besenyők szállása eredetileg az Etil folyónál, valamint a Jejik folyónál volt, s határosak voltak a kazárokkal és az úgynevezett úzokkal.” (DAI 37,2–4 Moravcsik Gy.

ford.; Ἰστέον, ὅτι

οἱ Πατζινακῖται τὸ ἀπ’ ἀρχῆς εἰς τὸν ποταμὸν Ἀτὴλ τὴν αὐτῶν εἶχον κατοίκησιν, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸν ποταμὸν Γεήχ, ἔχοντες τοὺς τε Χαζάρους συνοροῦντας καὶ τοὺς ἐπονομαζομένους Οὐζούς.)

A kéziratban (*cod. Paris. Gr. 2009* f. 105r) a kazárok helyett *Mazarous* áll. Ezt az olvasatot Bury *coniecturával* *Bazarousra*, azaz *vazarokra* javította, míg mindenki más, köztük Moravcsik *Khazarousra*, azaz *kazárookra*. A kiadó szerint tehát a kézirat olvasata rossz, ezért a hibát filológiai érvek alapján *coniecturával* javította. A kiadó javítását persze lehet vitatni, de nem elég csak az olvasatra hivatkozni: cáfolni kell a *coniectura* melletti érveket.

A másik mondat így hangzik: „Mert az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a **nomád életet élő türkök** vannak.”

Οἱ γὰρ Ἀβαρεῖς ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ τὰς διατριβὰς ἐποιοῦντο, ἔνθα ἀρτίως εἰσὶν οἱ Τοῦρκοι νομάδα βίον ζῶντες.)

Alapos vizsgálatnak vetette alá a mondatot Olajos Terézia, s nem is mostanában. A mondat fordítása rossz, mert a „nomád életet élő” participiumos kifejezés *nem* a mellékmondat alanyára, azaz a magyarokra (Τοῦρκοι) értendő, hanem a főmondat alanyára, az avarokra. Így kellett volna fordítani: „Mert az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most türkök vannak, és (ott) nomád életet éltek.” A mondat értelmezésének tétje nem annyira az avarok életmódja, hanem inkább az, felhasználható-e ez a hely érvként a magyarok 10. századi nomád életmódja mellett. Megjegyzendő, hogy a kiadó és a fordító nemcsak kiad és nemcsak fordít, hanem értelmez is. A kiadó és a fordító értelmezését lehet vitatni, s lehet, de kell is ellene érvelni. Nem veszem sorra a mondat fordítása, azaz értelmezése ellen felhozott érveket, csak a kiindulópontot vizsgálom, mely szerint a kiadó szövegteremtő lépést tett – idézem – „nem jelezvén az interpunkciót a mondatvég (Τοῦρκοι) és a participiumos kifejezés kezdete

(νομάδα) között”, annak ellenére, hogy „az egyetlen kódexben ott áll a szövegtagoló jel a Τοῦρκοι és a νομάδα szavak között”.

A bizánci kéziratok helyesírásának, hangjeleinek, mellékjeleinek és központozásának tudományos vizsgálata két évtizedre nyúlik vissza. A legutóbbi időkig a kutatás szórványos volt. Az újabb kutatások után ma már tisztán látszik, mi a feladat, mik a lehetőségek, s milyen következményei lesznek a bizánci szövegek kritikai kiadásának gyakorlatában a kiadási elvekre és szabályokra, melyekhez a forráskiadványokat használóknak is hozzá kell majd szokniuk.

A bizánci írástudókban a 9. században kezdődő írásváltáskor (*metacharakterismos*), azaz a *minuscúlára* való áttérés idején tudatosult, hogy a felolvasást és a megértést jelentősen megkönnyítik a szövegbe (akár utólag) kitett jelek, a vitatható értelmű szövegben pedig perdöntő lehet a jelhasználat. Erről több 9. és 10. századi forráshelyünk is szól. Teológiai viták indulhattak vagy fordulhattak meg mondathangsúlyon, hangjeleken vagy írásjeleken.

A-királynőt-megölni-nem-kell-félnetek-jó-lesz mondatokból diplomáciai bonyodalmak is születtek a bolgár–bizánci háborúban a magyar honfoglalás idején, amikor a bizánciak azt vetették a bolgárok szemére: nem jól olvasták, s így nem is érthették meg a bizánci üzenetet.

A jelek használatának a kiindulópontja Dionysios Thrax nyelvtana (*Ars Grammatica*), az ott olvasható szabályok, de már a késő ókorban, még inkább a bizánci korban egyre több jel került a szövegekbe. Ezeknek a jeleknek a használatára bizánci szakmunkát nem ismerünk, s így a kéziratok módszeres átvizsgálásával lehet csak a mindenkori, mindig változó gyakorlatot megragadni. A kézirat jellemzéséhez korábban figyelembe vett szempontok, mint például a tükör, a sorszám, a betűk, a kötések, a rövidítések és egyebek mellett ezentúl figyelni kell más, korábban teljesen esetlegesnek tűnő jelenségekre is. Ezek a teljesség igénye nélkül a következők: helyesírási hibák (itacizmus, kettőzött mássalhangzók); egybeírás és különírás; szótagolás; simulás (enclisis); hangjelek: elkülönítő kettős pont (tréma), hiányjel (apostrophos), coronis (korónis), alulírt ióta (iota subscriptum), hehezetek (spiritus asper / lenis), hangsúlyjelek (accentus acutus / gravis / circumflexus), írásjelek (csillag, kereszt, felpont, középpont, pont, kettős pont, kettős pont kötőjellel, vessző, pontos vessző), rövidítésjelek, továbbá e jelek hiánya, helye és sorrendje, egymásra hatásuk és jelentésük: Miben különbözik például a felpont a középponttól, s pontosan mit jelent a vessző? Az olvasást és az értelmezést a bizánci olvasó számára megkönnyítő jelek a mai kutatók számára is támpontot nyújthatnak a szöveg értelmezéséhez, a kéziratok datálásához és a kezek azonosításához.

A DAI kéziratának néhány lapját átvizsgálva megállapíthatjuk, hogy meglehetősen következetes a hangjelek, a mellékjelek és az írásjelek használata, ezért érdemes a teljes kéziratot átnézni ebből a szempontból is. Az mindenesetre biztos, hogy a DAI kéziratában a középpont (*mesé stigmé*) nem tagmondatokat választ el egymástól, így a nomád életet élő avarokról vagy magyarokról tanúskodó mondat értelmezésében sem perdöntő a két szó között álló középpont.

Moravcsik Gyula éppenséggel nagy gonddal figyelt ezekre a jelekre a DAI kéziratában. A magyar törzsek neveit felsoroló részben például gondosan átirta mindent úgy, ahogy a kéziratban áll. Igaz, nem figyelt föl arra, hogy a kézirat más helyein megszokott gyakorlattól eltérően a középpontok előtt éles marad a hangsúlyjel. Az más kérdés, hogy kora kiadási gyakorlatát követve kiadásában a klasszikus görög szövegek mintájára egységesítette („normalizálta”) a helyesírást, és a (német mintát követő) magyar gyakorlatnak megfelelően központosította a DAI szövegét.

Azt persze pontosan nem lehet tudni, milyen eredményt hozhat a DAI kéziratának egy ilyen jellegű vizsgálata a magyar őstörténet szempontjából, de ennek mindenképpen meg kell előznie azt a nyelvi-stilisztikai vizsgálatot, amelyet egy hasonló konferencián Harmatta János jelölt ki elvégzendő feladatként. E két vizsgálat után nyílik csak lehetőség az új kiadási elveket bemutató szövegkiadást készíteni a DAI magyar fejezeteiből. Az új főszöveg alá új *apparatus criticus*t kell adni, továbbá olyan nyelvi és tárgyi magyarázatokat, melyekbe összefoglalhatók mindazok az eredmények, melyeket a magyar kutatásban különböző tudományágak képviselői az elmúlt 150 évben a DAI szövegéből kiindulva értek el.